

Tekst Roger C. Fisher | beeld Nicholas Clarke

Wilhelmiens

een nieuwe Zuid-Afrikaanse
architectonische stijlterm

‘Hollands’ is een stijlterm die al meer dan een eeuw behoort tot het Zuid-Afrikaanse architectonische lexicon, als onderdeel van de stijltermen ‘Kaaps-Hollands’ en het daarvan afgeleide ‘neo-Kaaps-Hollands’. Een bezoeker van de Kaapse wijnlanden raakt al snel bekend met de gebouwen die deze stijl vertegenwoordigen: ‘Groot Constantia’, ‘Boschendal’, ‘Vergelegen’ en vele andere.

Het imposante Paleis van Justitie, Kerkplein, Pretoria. Dit was de laatste grote opdracht van de ZAR DPW voor de uitbraak van de Anglo-Boerenoorlog en is door de Britse bezetters afgebouwd.

Rechts: Het Nederlandse Bankgebouw op Kerkplein, Pretoria. Neo-Hollandse Renaissancestijl ontworpen door architect Wim de Zwaan.

Linksonder: De NZASM-brug over de Krokodilrivier bij Komatipoort, de grens tussen Zuid-Afrika en Mozambique. De staalstructuur is vernieuwd, maar de NZASM-periode pijlers doen nog altijd dienst.

Rechtsonder: De Begin-der-Lijn-brug; Romeinse bouwtechniek in 19e-eeuws Zuid-Afrika.

Boven: Het Rissikstraat-postkantoor, Johannesburg, een Wilhelmiens-gebouw waarvan de bovenste etage tijdens Britse bewind is toegevoegd.

Rechts: Westfort, een voormalige lepra-inrichting buiten Pretoria. Het oude hoofdgebouw.

Uiterst rechts: Heidelberg station, een van de prachtige NZASM stations die bewaard zijn gebleven, wacht al jaren op een nieuwe bestemming.

Het architectonische karakter van het historische Stellenbosch is Kaaps-Hollands. Een bezoeker die zich verder landinwaarts begeeft, ontdekt daar de nazaten van deze stijl; de vroeg twintigste-eeuwse bestuurlijke gebouwen van de Unie van Zuid-Afrika, die in neo-Kaaps-Hollandse stijl zijn opgetrokken. De bezoeker zou zelfs de stijlterm 'Hollands Modernisme' begrijpen en voorbeelden daarvan herkennen. Maar 'Wilhelmiens'?

De Nederlanders hadden een kortstondige, maar blijvende invloed tijdens de laatste vijftien jaar van de negentiende eeuw. Dit waren de hoogtijdagen van de Zuid-Afrikaanse Republiek (ZAR), toen de goudmijnen op de Witwatersrand bij Johannesburg waren geopend en de staatskas overliep door goudbelastingen. Paul Kruger, de toenmalige president, en zijn Volksraad wilden voor zichzelf een voorbeeldige 'Gouden Republiek' bouwen. Aangezien de agrarische gemeenschap de kennis en de vakkundigheid om dit project te verwezenlijken ontbeerde, keerden ze zich tot een welwillend zustervolk waarmee ze hun afstamming, taal en geloof deelden: de Nederlanders. Onder het waakzame oog van de oude, streng-Calvinistische Nederlander Sytze Wierda, die werd aangesteld als hoofdarchitect en -ingenieur, werd in 1887 een Departement Publieke Werken (DPW) opgericht en bevolkt met een ploeg in Nederland opgeleide architecten en ontwerpers. In een korte periode van dertien jaar, tot het uitbreken van de Anglo-Boerenoorlog, werden dorpen voorzien van rechtbanken, politiebureaus, post- en telegraafkantoren en, uiteraard, gevangenissen. Dit netwerk van afgelegen plaatsen werd door bruggen en infrastructuur verbonden met de snel veranderende hoofdstad, Pretoria. Tevens kregen deze dorpen water- en elektriciteitsvoorzieningen, of werden bestaande voorzieningen verbeterd.

Een verwant, maar particulier project was het realiseren van de Republikeinse ambitie om veilige havens te creëren, vrij van Britse hegemonie. Hiertoe richtte men de Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij (NZASM) op, die ingenieurs en ambachtslieden op pad stuurde. Zij hadden de enorme taak om spoorlijnen aan te leggen die de ZAR verbonden met de Britse kolonies in de Kaap en Natal, maar ook met de kleinere Republiek van de Oranje Vrijstaat en Lorenço Marques, de Portugese koloniale hoofdstad en de haven van Portugees-Oost-Afrika. Het hele plan werd verwezenlijkt. Maar toen brak er in 1899 oorlog uit. Pretoria viel in handen van de Britten in 1900, de Republiek in 1902 en uiteindelijk kwam de NZASM in 1908 tot een eind, hoewel deze eigenlijk al was opgeheven in 1901. De infrastructuur van de NZASM werd grotendeels verwoest door de zich terugtrekkende Boeren-soldaten. De ironie wil dat de kennis met betrekking tot het vernietigen van deze spoorlijnen afkomstig was van dezelfde Nederlanders die ze gebouwd hadden! Wat is hier allemaal van overgebleven? Overwinnaars schrijven de geschiedenis, en veel van het residu is in de populaire verbeelding 'Victoriaans' geworden. De koninklijke Nederlandse ambassade ging een onderzoekssamenwerking aan met het Departement Architectuur van de Universiteit van Pretoria, waarbij de betreffende periode en wat daarvan rest werd onderzocht in zowel Nederland als Zuid-Afrika; een project dat het gedeelde erfgoed in kaart moest brengen. De onderzoekers in Nederland richtten hun blik weer op de periode en bestuurdeerden de hoofdrolspelers opnieuw, terwijl men in Zuid-Afrika

Foto links: Het NZAMS-administratiegebouw op Waterval Boven, ca.1900. (foto: Collectie Zuid-Afrikahuis, Amsterdam)
Foto rechts: Het NZAMS gebouw tijdens de brand van 2015. (foto: Mireille de Villiers, Lowveld Media)

veel van de fysieke voorbeelden bezocht en in een nieuw licht bekeek. In een poging te ontsnappen aan de linguïstische wurggreep van 'Victoriaans' kozen we uiteindelijk voor de stijlterm 'Wilhelmiens'. Dit om aan te geven dat de oorsprong in Nederland ten tijde van Wilhelmina - later koningin - ligt, wat een heel ander historisch perspectief en kader oplevert.

Verbazingwekkend genoeg zijn er nog steeds veel fysieke overblijfselen. De gebouwen in het centrum van Pretoria, aan het Kerkplein, met name die aan de westelijke kant, staan er allemaal nog en worden tot op de dag van vandaag gebruikt - de Raadzaal, het Paleis van Justitie en het oude Nederlandsche Bankgebouw. De oude Staatsartillerie, een van de grootste militaire bases uit die tijd, is er ook nog steeds, maar wordt overschaduwd door haar latere Britse equivalent, het Defence Headquarters Building, dat het oudere gebouw aan het oog onttrekt. Westfort, een leprakolonie die als voorbeeld voor vergelijkbare instellingen moest dienen, raakt steeds verder in verval terwijl er wordt gekibbeld over eigendomsrechten en onderhoudsplichten. Het postkantoor van Johannesburg, beschadigd tijdens een brand en sindsdien leegstaand, is langzaam aan het vergaan in het hart van de stad.

Veel van de stations en bruggen van de NZASM zijn nog steeds in gebruik. Sommige zijn goed geconserveerd, zoals de stations Middelburg en Kaapmuiden, terwijl andere helaas geplunderd en verwaarloosd zijn (Elandshoek, Volksrust). Romantische bergkloven en valleien worden gesierd door indrukwekkende bruggen, zoals Komatipoort, en door de hoge bouwsels die verspreid zijn over het schilderachtige bergland van de Shebagoudmijnen nabij Barberton, in het Laagveld. Helaas is het strikt functionele maar unieke hoofdkwartier van de NZASM bij Waterval Boven - een stadje dat zijn bestaan dankt aan dezelfde NZASM - op het moment van schrijven platgebrand door demonstranten die de levering van voorzieningen (waaronder schoon water) eisten. Het gebouw deed dienst als kantoor van het districtsbestuur en als kliniek. Het is tragisch dat zo'n mooi voorbeeld van een gebouw uit deze periode, dat bovendien gebruikt werd, verloren is gegaan.

Buiten de steden en dorpen zijn nog veel solide bruggen te vinden, waarvan sommige worden gebruikt voor agrarisch verkeer, zoals de Begin-der-Lijnbrug nabij Bethal, met zijn vele stenen bogen. Deze brug getuigt van Wierda's overredingskracht, aangezien hij de Volksraad ertoe overhaalde oude Romeinse technologieën toe te passen in plaats van buitenlandse, vaak Britse of Duitse, leveranciers van stalen bruggen te betalen voor hun producten.

Over technologie gesproken, de stijl verspreidde zich toen veel architecten uit Nederland zich in Zuid-Afrika vestigden en voor zichzelf begonnen, sommigen zelfs in de Kaap, ver van Pretoria. Anthonie de Witt bracht de destijds vernieuwende techniek van de stalen constructie naar Kaapstad en experimenteerde vrijelijk met verschillende stijlen in zijn werk voor particuliere cliënten. Het door hem gerenoveerde Coetzenburg, het landhuis in Kaaps-Hollandse stijl dat nu behoort tot de campus van de Universiteit van Stellenbosch, werd door Gawie Fagan in Wilhelmiens-stijl gerestaureerd. Later, aan het begin van de twintigste eeuw, toen de Zuid-Afrikaanse handel in struisvogelveren floreerde, bouwde Johannes Vixseboxe in het afgelegen Oudtshoorn 'struisvogelpaleizen' voor de plotseling rijke boeren aldaar.

Dus als u door Zuid-Afrika reist en langs het spoor een Nederlandse 'speklaag', vakwerk, sierzaagwerk of kunstig metselwerk ziet, stel uzelf dan de vraag: 'Is dit misschien Wilhelmiens?'

Roger C. Fisher is Emeritus Professor, Departement Architectuur, Universiteit van Pretoria (Zuid-Afrika)

Meer lezen?

K.A. Bakker, N.J. Clarke & R.C. Fisher (ed.),
Eclectic ZA Wilhelmiens: A Shared Dutch Built Heritage
in South Africa (Pretoria: Visual Books, 2014).
[http://www.artefacts.co.za/main/Buildings/
books.php?bookid=1972](http://www.artefacts.co.za/main/Buildings/books.php?bookid=1972)